

GREGORYAN KIPÇAKLARIN DİL YADİGARLARI

*Erdoğan Altınkaynak**

Gregoryan Kıpçaklarına mahsus, Ukrayna'da karşılaştığımız ilk metin bilgilerini Çernovtisi'de bulduk. İkinci merkezimiz ise Luvov oldu. Luvov Devlet Arşivi'nde bu metinlerin varlığını biliyorduk. İkinci olarak bu metinlerden Luvov Müzesi'nde de olduğu ortaya çıktı. Gerekli izinleri alarak işe başladık. Bize kolaylığı gösteren ise, Kanuni'nin eşi Roksolana soyundan geldiğini iddia eden Anna Semenuk idi. Kendisi tıp dalında doktor iken, bu işi bırakmış ve 1932-1933 yılları arasında açlıktan ölen Ukrayınlar ile ilgili çalışmalara adanmış bir Ukrain milliyetçisi.

Çernovtisi'de Gregoryan kilisesi kırmızı tuğladan inşa edilmiş. Şimdilerde konser salonu olarak kullanılıyor. Bu kilise binası tarihte ilk defa bir papazın intiharını görmüş. 18. yy'da bina ahşap imiş. Papazın intiharından sonra 'Burada ibadet edilmez gerekçesiyle' kilise yakılmış. Bir rivayete göre Ermeni Papaz, Rus Çarlarının baskısına dayanamadığı için intihar etmiş. Çar da yanan binayı yeniden ve tuğladan inşa ettirmiş. Ancak o gün bu gündür içinde ibadet edilmiyor. Yanan kilise ile birlikte Gregoryan Kıpçak Türkçesi metinlerin de yandığı söylenmektedir. Bu yanan kilisenin yanında bulunduğu söylenen, Türklerin yaptığı ahşap caminin de yandığı ayrıca kayıtlarımız arasında yer almaktadır.

Gregoryanlık, bir mezhebe verilen addır. İznik konstülünsen sonra oluşmuştur. Ermenilerin milli mezhebidir. 1850'lere kadar bir cemaatken, Türk, Fars, Arap ve Hay kavminden insanlar bunun içinde yer alıyordu. Ermeni kelimesi "yükseklerde yaşayan, dağlı" anlamına gelir. 1850'li yıllardan sonra bu cemaat siyasi bir kimliğe büründürülüp Gregoryanlık ve Haylık birleştirilmiştir.¹ Son çalışmalara göre, Anadolu'daki isyancı grupların içinde Türk soylular da vardır. Karabağ ve Ermenistan Ermenilerinin antropolojilerinin birbirinden farklılığı da gösterilebilir.

* Dr. Erdoğan Altınkaynak, KTÜ, Giresun Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Halk Bilimi öğretim üyesi.

¹ Küçük, Abdurrahman, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara 1997.

II. Katerina döneminde Kırım'dan çeşitli vaatlerle çıkarılan Hıristiyanlar arasında Ermeniler de vardı² ve bunlar Hay dilini pek bilmiyorlardı. İbadet dilleri ise Türkçe idi. Kırım'dan 12.492 Gregoryan kadın ve erkek ayrılmıştı. Büyük göçe katılmayanların da büyük çoğunluğu, Gregoryan mezhebinden olanlardı ve bunlar tüccar, esnaf ve sanatkar sınıfından toplam 228 kişi idi.³ Bugünkü manada Ermeni kültürü içinde yoğun bir Türk kültür birikimine rastlamamız da görüşlerimizi doğrular. Ermeniler, doğrudan doğruya Gregoryanlık mezhebine giren Türkler tarafından Türk kültürü ile tanışmışlardır. Taş işçiliğinde kullanılan motifler ve mimari üslup ile 'Aşuh/Aşık'lık geleneği bunların içinde sayılabilir.⁴ Lübnan Ermenilerinin anadillerinin Türkçe olması da bizi aynı noktaya götürür. Bunlara Müslüman Türklerin 'Galagavurları (Kale Kafirleri)' adını vermeleri, Anadolu Müslüman Türklerinin kendi ırkından gelse de Müslüman olmayanların topunu birden yabancı sayması, dışlaması neticesinde onların hatası olarak ortada durmaktadır.

A. Garkavets'e göre, Ukrayna'da bulunan Ermenilerin Türkçe konuşanları 11. yy ortalarında Hıristiyanlığı kabul eden ve yabancı isimler alan putperest Kıpçak halkıdır. Bunlar Gregoryan Hıristiyanlığı kabul ettiler ve Ermenilerle karıştılar. Ona göre Urumlar da Putperst Kıpçaklardandır. Bunlar 11. yy ortalarında Hıristiyanlığı kabul etmiş ve Grekçe isimler alıp, Bizans İmparatorluğunun vatandaşlığını ve himayesini de kabul etmişlerdi. Diğer bir grup ise Hazarlarla birleşerek Yahudiliği kabul ettiler. Kalan Kıpçaklar ise Müslümanlığı kabul ederek Kırım Tatarlarıyla karıştılar.⁵ Kalafat'a göre Gregoryan Türklerin büyük çoğunluğu Oğuz soylu idiler.⁶ Kırım'da Gregoryan nüfusun en yoğun olduğu bölge Kefe idi. 15. yy'ın ikinci yarısında buradaki Gregoryanların nüfusu 35-40 bin civarındaydı. İkinci büyük yerleşim merkezi ise Sudak idi. Karasubazar, Kezlev, Akmescit, İnkerman, Surhat gibi vilayetlerde de Gregoryanlar yaşamaktaydı.

Gregorian Kıpçakların Batı Ukrayna veya Luvov'a gelişlerinin nasıl olduğu hakkında değişik kaynaklar farklı görüşler ileri sürmektedir. Anadolu Selçukluları döneminde Anadolu'dan Kırım'a ve oradan da 13. asırda Luvov bölgesine gelinip yerleşildiği,⁷ 14. asırda ilk Gregoryan Kilise-

² Cuha, İvan, *Odissea Mariupolskih Grekov*, Vologda 1993, s.155-157.

³ Cuha, *a.g.e.*, s.158.

⁴ Kalafat, Yaşar, "Farklı Dini İnançlara Mensubiyet İtibariyle Türk Halk İnançları Çalışmalarında Metod ve Teori", *Türksoy*, X, Eylül 2003, s.29-30.

⁵ Garkavets, Aleksandır, *Turkskiye Yazıki na Ukraine*, Almaata 1988, s.18-19.

⁶ Kalafat, *a.g.m.*, s.29.

⁷ Tuncer Gülensoy, *Türkçe El Kitabı*, Ankara 2000, s.299.

sinin (1361) kurulduğu bilinmektedir. Buldukları bölgede halen bir kısmının yaşadığı ve o dönemlere ait belgeleri muhafaza eden merkezlerin olduğu bilgilerimiz arasına ilave edilmelidir. 18. yy sonlarında bu bölgede cebren Hıristiyanlaştırılmış Tatarlar da vardı. II. Katerina döneminde Kırım'dan çıkarılan Gregoryanlar⁸ ilk köylerini Rostov yakınlarında Nahçıvan-Don adıyla kurdukları ve daha birkaç köyün temelini attıkları, bunlardan pek çoğunun esnaf ve sanatkar olduğu ve bunların da 1885'ten sonra bugünkü Ermenistan'ın kuruluşunda rol aldığı unutulmamalıdır. Bölge tamamen bir ticaret ve sanat merkezi idi. Nihayetinde Sultan İbrahim'e ait olduğu söylenen ve şu anda Luvov Devlet Arşivi'nde saklanan bir hatt-ı hümayunda da bu durumu açık seçik görmekteyiz. Luvov, o tarihlerde serbest bölgeydi. Hiçbir mal bu şehre girmeden Ukrayna ve çevresine dağıtılamıyordu. Buradaki tüccarların büyük çoğunluğunu da Gregoryanlar oluşturuyordu. 1685 senesinde Luvov'daki 14 büyük mağazanın 10'u ve 17 orta halli mağazanın 13'ü Gregoryanlara aitti. Bunun sebebi ise onlara tanınan imtiyazlardı.

Luvov'daki Gregoryanların tamamı ticaretle uğraşmıyordu. Büyük çoğunluğu zanaat işleriyle uğraşıyordu. 17. yy'ın başlarındaki vergi kayıtlarına göre Gregoryanların % 80'i zanaatkardı. Kasaplık, yün ve deri işleri, nakışçılık, eğercilik, terzilik, okçuluk, kılıççılık, kürkçülük, kağıtçılık, petrol ürünleri, ressamlık, ayakkabıcılık, sarraflık, meşrubatçılık işleri Gregoryanların tekelinde idi. Kağıt fabrikalarına hammadde temini ve darphane işlerine de bakıyorlardı. Gregoryanlar, Kıpçak Türkçesine yakın olan Kırım Tatar Türkçesi ve diğer Türkçeleri bildikleri için tercümanlık, müsteşarlık, danışmanlık, konsolosluk vazifelerinde de bulunmaktaydılar. Casusluk yaptıkları da bilinen işleri arasına idi.⁹

Luvov Şehrinde bulunan Gregoryan Kilisesi yoğun turist akımına uğramaktadır. Bu turistlere, bildik Ermeni soykırımı ile ilgili tevatürler de anlatılıyor. Luvov'daki Gregoryan Kilisesi'nin girişinde ve bahçesinde taştan mezar kitabeleri var. Bunlardan büyük kısmı yer döşemesi olarak kullanılmış. Mezar sahiplerinin kendi isteği ile bu eylem yapılmış. Amaç nefsin terbiyesi imiş. Bu taşların üzerinde Ermeni alfabesi ile Kıpçak Türkçesi yazılar var. Bahçede bulunan yekpare ağaçtan oyma ikona görülmeye değer güzelliكتedir.

Gregoryan Kıpçakça metinlerin Luvov'da sadece bir kısmı kalmış, diğerleri çeşitli şekillerde dünyaya dağılmıştır. Dağılım alanları Ukrayna'nın yanında Avusturya, Ermenistan, Hollanda, Polonya, İtalya, Rusya,

⁸ Cuha, *a.g.e.*, s.158.

⁹ Garkavets, *Kıpçakskoye Pismennoye Naslediye*, I, Almatı 2002, s.10.

Romanya ve Fransa'dır. 15-18 Asırlarda, o zamanlar serbest bölge olarak ün yapan Luvov'da, Gregoryan Kıpçaklara ait belgeler hususunda Dr. Aleksandr Garkavets bize bilgi aktarmıştı. Bu metinlerin korunduğu arşive ve müzeye müracaatla, bazı kaynaklarda II. Dünya Savaşı'nda yanıp yok olduğu söylenen Gregoryan Kıpçak Türkçesi metinlerinin mikrofilmelerini, özel arşivimizde bulundurmak üzere aldık.

Kiev'de bir Ermeni kolonisi veya Ermeni muhacereti olduğu yolunda 16-17 yüzyıl öncesine ait bir bilgi yoktur. Özerkliği olmayan Gregoryanlar ve onlara ait bir kilisenin 16-17 asırlarda varlığını, sonradan buraya gelerek yerleştiklerini biliyoruz. Yine buradaki Ermenilerin dillerinin Kıpçak Türkçesi olduğu da bilinmektedir. Burada kurulan Gregoryan mahkemesinde yeminler Kıpçak Türkçesi ile yapılıyordu.¹⁰ Kiev ve Kamenetse merkezlerinden başka Lutsk, Vladimir, Suçava, Serete, Balta, Baga, Belza, Bereyar, Baroka, Broda, Buçaç, Vara, Gorodenko, Kutav, Çernovtisi, Stanislav gibi yerleşim merkezlerine dağılmışlardı. Gregoryanlar Ukrayna'nın 70 yerleşim merkezinde bulunuyorlardı.

Gregoryan Kıpçak Türkçesi metinlerini ilk defa ilim alemine tanıtan, edebiyata ve sanata meraklı Ukraynalı bir aileden gelen 1871 doğumlu Agatangel Efim Krımskiy olmuştur. Ona göre bu insanlar Ermeni'dirler. Bugünkü Ukrayna'nın batı kesimlerinde bulunan Ermeniler 14. asırda Litvanya Tatarları, Karay kolonileri ve bir kısım Kumuklar ile birlikte yaşıyorlardı. 15. yy sonlarına doğru bu Ermeni kolonisine, Osmanlıların Kefe'yi ele geçirmelerinden sonra yenileri eklenir. Daha sonra bu Ermeniler, Litvanya Tatarları, Karaylar ve Kumuklar gibi Türkçe'yi terk ederek Lehçe, Rusça ve Ukrayince konuşmaya başlıyorlar. Gregoryan Kıpçaklar konuştukları dili 'Hıpçak Tili, Kıpçak Tili, Bizim til, Tatarça' olarak adlandırıyorlar. Metinlerde bir iki yerde geçen 'Türkçe' ve 'Türkmen' kelimeleri aşağılayıcı bir anlam içermektedir. Bu adlandırmada dinin etkisi olduğu gibi, o dönemlere ait adlandırma da geçerli olabilir. Bu yüzyılda Osmanlı sahasında da 'Türkmen' ve 'Türk' kelimelerinin de aynı anlamda kullanıldığını görürüz. Oluşumuna göre Gregoryan Kıpçakların dili, yine kendi ifadelerine göre Kıpçak Türkçesi'dir. Bu dil Kırım topraklarında gelişimini devam ettirmiştir. Yapı özelliklerine göre Karay Türkçesi'nin Trakay ağzına, Kuman Türkçesi'ne, Urum Türkçesi'ne ve Kırım Tatar Türkçesi'nin Yalıboy ağzına yakındır.¹¹

Krımskiy'den sonra onun öğrencisi Timofey İvanoviç Grunin, Gregoryan Kıpçak yadigarları üzerinde çalışıyor ve Kıpçak, Urum, Kırım-

¹⁰ Garkavets, a.g.e., I, Almatı 2002, s.7.

¹¹ Garkavets, a.g.e., s.12.

Tatar, Kırımçak ve Karaim Türkçeleri ile Gregoryan Kıpçak dilinin benzerliklerini tez olarak takdim ediyor. Grunin, Gregoryan Kıpçak numunelerinin, 1559-1567 yılları arasında tutulan 298 adet el yazmasını neşretmiştir. Bu neşirler içinde II. Dünya Savaşı esnasında yandığı söylenen ve işin tuhafı kendisi tarafından da ifade edilen kitaplardan da vardı. Yanan kitaplardan birincisini kendisi neşretmişti. Grunin'e göre Anadolu'nun doğu ve kuzeydoğusundan ayrılan Ermeniler, Kırım ve Besarab-ya'da Kıpçaklarla birlikte yaşamışlar. Ona göre, Gregoryan dinine giren Kıpçaklar da vardır. Ermenistan'ın Şirak vilayetinde, şimdiki Arıç köyünün eski adı Kıpçak'tır ve 12. asırda bu köyde Hıpçakvank Manastırı inşa edilmiştir ki, bugün dahi durmaktadır.¹²

Tuncer Gülensoy'un Türkçe El Kitabı'ndaki, Türklerin Kullandığı Alfabeler bahsindeki görüşlerine son dönemde konu hakkında yapılan çalışmalar doğrultusunda katılamayacağız. Onlar Kıpçak Türkçesi'ni sonradan öğrenmiş Haylar değil, sonradan Haylaşmış Kıpçak ve Oğuz gruplarıydı.¹³ Ayrıca, bu eserler Almanların geri çekilmeleri sırasında da yapıp kül olmamıştı. Bu eksik bilgiye Grunin de sahipti.¹⁴ İlerde vereceğimiz listede de görülebileceği gibi, dünyanın çeşitli yerlerinde mevcudiyetlerini devam ettiriyorlardı. Bir diğer husus da el yazması Gregoryan Kıpçak dil yadigarları 307 adet değildir; sadece Grunin'in neşrettiklerinin sayısı 298'dir. Ulaşılamayanlar da esasa alınırsa, metinlerin bundan çok daha fazla miktarda olduğu görülecektir.

Gregoryanlar arasında 12 hayvanlı Türk takviminin kullanılması ve Karay-Kırımçaklarda olduğu gibi İslam öncesi gün adlarından bazılarının kullanılması bize ilginç gelmektedir. Palkanov'a göre insanlar her şeyi değiştirebilir; takvimlerini ise çok zor değiştirirler. Araştırmacı yazar Kırımçak asıllı Rebi Devid İliç ise Filistin'den gelme Yahudi olmadıklarını ispat etmek için takvim ve gün adlarını delil olarak sunmaktadır: *Sıçhan yılı, Buğa yılı, Bars yılı, Hoyan (tavşan) yılı, Balık yılı, Yılan yılı, At yılı, Hoy (Koyun) yılı, Maymun yılı, Tavuh yılı, İt yılı, Tonguz yılı* Gregoryanların kullandığı takvimin yıllarıydı. Haftanın *Kiçiyakün, Aynakün, Şabatkün, Bayramkün, Ayaskün, kankün, Çubuhvuruşgankün* gibi günlerinin olması da Gregoryanların Kıpçak Türkçesi'ni sonradan değil, en eskiden beri bildiklerini göstermektedir.

Konu hakkında çalışanlardan bir diğeri de Dr. Aleksandr Nikolayeviç Garkavets'tir. Kendisi halen Kazakistan'ın Almaata şehrinde ikamet et-

¹² Garkavets, *a.g.e.*, s.7.

¹³ Gülensoy, *a.g.e.*, s.299.

¹⁴ Garkavets, *a.g.e.*, s.6.

mektedir. Bu güne kadar, konu ile ilgili olarak yayınladığı kitaplar içinde *Kıpçakça Yazılar*, *Ermeni Kıpçakcası*, *Ermeni Kıpçakcası Metinleri*, *Ermeni Kıpçak Yazısı*, *Ukrayna'da Türkçe Yazılar* sayılabilir. Buraya kadar saydıklarımızın dışında, Türkologlardan ve Ermeniler üzerinde uzmanlardan, Gregoryan Kıpçak metinleri üzerine pek çok şöhretli bilim adamı çalışmıştır. V. A. Gordlevskiy, V. R. Grigoran, T. İ. Grunin, Y. R. Daşkeviç, İ. A. Abdulin, V. V. Bartold, S. R. İzidinova, S. Koloncan, N. K. Kriyanos, A. Y. Kırımskiy, A. K. Kurişjanov, S. E. Malov, E. N. Necip, E. Petrosyan, A. N. Samayloviç, K. K. Yudahin, W. Bang, Necip Asım, J. Antoni, P. N. Akinian, F. Bischoff, O. Blau, J. Deny, V. Drimba, A. von Gabain, T. Kowalski, L. Ligeti, M. Malowist, T. Mankovski, J. Nemeth, W. Radloff, E. Tryjarski, A. Zajaczkowski bunlardan bazılarıdır.

Paris Milli Kütüphanesi'nde bulunan *19 Asrın Sonunda Türk-Ermeni Hukuk Bilgileri* adlı kitapta 1610-1612 yıllı, Batı Ukrayna Gregoryanlarına ait hukuk maddeleri alıntı olarak verilmektedir. 1912'de Avusturya'da, Türk Ermeni Dili Numuneleri bastırılmıştır. 1910'lu yıllara kadar yapılan çalışmalarda Step Kumuklarının (Deşt-i Kıpçak veya Ukrayin) dilleri ile mukayeseli çalışmalar dikkate alınırken, bu tarihlerden sonraki çalışmalarda yöntem farklılıkları görülmektedir. Bunların içinde edebi ürünlerin eksikliği dikkatleri çekmektedir. Kıpçak Türkçesi metinlerinin muhtevaları ise dini konular, mahkeme defterleri (37 adet), hukuk kitapları, vaazlar, sözlükler, takvimler, felsefe öğretici/egitici yazılar, genetik ve simyacılık çalışmaları, vb'dir. Garkavets, Gregoryan Kıpçak metinlerini altı grupta toplamaktadır:

1. *Tarihi vakayinameler*: Bunlar 3 adettir: (1) *Kamanets Vakayinamesi* (Papaz Agop başlamış -1581-1621- ve kardeşi Aksent yeniden düzenlemiştir, 1650-1652) Bu vakayinamede Polonya-Osmanlı ilişkilerinin sertleştiği döneme ait bilgiler vardır; (2) *Venedik Vakayinamesi* (Paris Milli Kütüphane, El Yazmaları Bölümü). Alişan tarafından 1896'da basılmış ve bu basılan kitaba J. Deny tarafından 1957 yılında eklemeler olmuştur; (3) *Polon Bölge Vakayinamesi* (1530-1537) tarihleri arasındaki vakaları kesik kesik anlatmaktadır. Luvov'a Gregoryan kilisesinde olan olayları anlatmaktadır. G. Alişan tarafından yazılıp, Y. Daşkeviç ve E. Tryjarski tarafından yeniden gözden geçirilerek bastırılmıştır (1981).

2. *Kanun kitapları ve mahkeme sicil defterleri, tutanakları*: Bu kanunlar, Gregoryanların kendi kanunlarına göre cezalandırılabilmeleri için hazırlanmıştır. İlk kabul ve tasdik eden I. Sigizmund idi. Daha sonra yenileri bunu takip etmiştir. İlk kitap Kıpçakça ve Lehçe hazırlanmıştır. Gregoryan Kıpçakçası ile meydana getirilen kitapların toplam sayısı 40 idi. Bunlardan üç tanesi kaybolmuştur. 37 kitap ise çeşitli müze ve arşiv-

lerdedir. Kiev, Viyana, Venedik ve Polonya'da Marianna Levitskovo'nun mirasçılarında mikrofilm ve fotokopi şeklinde bulunmaktadır. Kanun kitapları, sicil defterleri ve tutanakların tamamı 18.000 sayfadan fazladır.

3. *Dil bilimi eserleri ve lügatler*: İki Kıpçak dili öğretici kitabı, beş sözlük ve birkaç bağımsız sayfadan oluşmaktadır. 1581-1613 yıllarına aittirler. Sözlükler şunlardır: Luvov Üniversitesi Elyazmalar Kütüphanesi'nde, 366 sayfa; San Petersburg Saltıkov Devlet Kütüphanesi'nde 280 sayfa; Viyana Milli Kütüphanesi'nde 106 sayfa; Viyana Ermeni Mhitaristler Kongrasyon Kütüphanesi'nde 301 sayfa; ayrıca, Erivan'da olup Garkavets tarafından hazırlanan Ermeni Grafik Sanatı adlı kitapta belirtilen sözlük (Erivan ve Viyana'da).

4. *Mezhep (din) edebiyatı*: Apostol Tovel'in kitabı, beş adet psaltir kitabı, dokuz adet dua kitabı, dört adet vaaz kitabı, azizler hakkında bir kitap, astroloji ve takvim notları içeren bir Hristiyanlık tarihi kitabı, bir tane ayrı takvim, 18 adet yıllık takvim (12 hayvanlı Türk takvimine dayalı), ilahiler ve marşlar da içeren bir adet müellifsiz kitap.

5. *Elit Urünler*: Viyana Ermeni Mhitarist Kongrasyon Kütüphanesi'nde 468 numarada kayıtlı, hikmetli sözler ya da olağanüstü azizlerin efsanevi hayatlarını konu alan entelektüel bir ürün. Kitap üzerine J. Deni ve E. Tryjarski çalışmışlardır.

6. Tabii ilim çalışmaları.

Aşağıda örnekleri verilen metinlerin Türk dilbilimcilerinin kullandığı transkripsiyon ve transliterasyon işaretlerine çevrilmesine başlanmıştır.

METİNLERİN OLDUĞU ÜLKELER VE METİN ÖRNEKLERİ

AVUSTURYA:

Avusturya Milli Kütüphanesi, Viyana:

1669'da tarihli Ermenice-Kıpçakça Sözlük. Yazılış yeri belli olmayıp, Moldova'dan satın alınmıştır. 106 sayfadır. Tryjarski çalışmıştır.

*Men der Nerses Holup oğlu aldım satun bu parkkirkni pan Bayça şvagerimden der Asduacadur oğlu pevni sumaga tvagan 1087 junvar 10. haysın ol Olah veliyetine alayje satun alıp edi 6 levkoviy talerge*¹⁵

Ermeni Mhitarist Kongrasyonu, Viyana:

Bundan songra alğış da sağmos Tawit'ning, 4. Sarnaganima benim işitting manga, Tengri, toğruluhunga köre tarlıhtan manga avlah etting,

¹⁵ Garkavets, a.g.e., s.29.

yarlığa manga da işit alğışma benim. Adam oğlanlari nege dingre bek yürekliler, nek söviyirsiz heçlikni da izdiyirsiz yalğanlıhni. Tanungiz ki tamaşa etti Biy arisine kendining da Biy işitkey manga sarnaganıma benim angar. Öçaşlaningiz da yazihlanmangiz ne ki aytsangiz yürekingizde sizing da töşekingizde sizing poşman bolunguz. Sununguz hurbaning toğruluhnung da umsaningiz Biyge. Körler aytirlar ki kim körgüzgey bizge yahşiliğin Eyamizning. Nişanlandi bizge yarihi yüzüngden sening, da berding ferahlik yürekimizge bizim. Yemişinden aşlıhning çayırning zeytünning alarning tolturdung alarni. Eminlik bile bu da bunda yuhliyh da oyaniyh, zera sen, Biy, yalğız panbaşğa umsang bile sening turhuzdung bizni.¹⁶

Çıhkani Üçün Movsesning Mısırdı da İsrayel Oğlanları Üçün Alğış: Alğışlıyh Biyni ki haybat biledir haybatlangan. Atlanganlarnı da atlarnı saldı tenisge boluşüçi yöpsüniçim benim Biy, da boldı manga hutharıl-mazlıhka. Budur benim Tengrim da haybatlı etermen bunui Tengrisi atamning benim da biyik etiyim bunu...¹⁷

ERMENİSTAN:

Matenadaran–Mesropa Maştots Elyazmalar Enstitüsü, Erivan:

1620 Tarihinde Skandar tarafından Kudüs'te yazılan bir Türkçe yazı vardır, ancak bu yazı Kıpçak Türkçesi özellikleri taşımaktadır. Ermenice'ye çevrilen ve metinde gösterilen Oniki Hayvanlı Türk Takvimi: Sıçhan yıl, Buğa, Bars, Hoyan, Tavşan (tavışhan, tuşhan, tuşhançik), Balıh, Yılan, At, Hoy (hoşhar), Piç (maymun), Tavuh, İt, Tonguz.¹⁸

Ermenice-Kıpçakca Sözlük (1580-1581 Luvov'da hazırlanan): *er garnum*: nek alurmen, *garnum*: alırmen, *ari*: aldım, *araw*: aldı, *bidiarnu*: alsar, *nawa*: kemi (gemi), *nawavar*: kemiçi, *hoviw*: çoban, *vayri*: kiyik (geyik), *ors*: av, *orsort*: avcı, *tor*: sit (set-ağ), *marah*: sarınçha, *mçeh*: sinek, *bidzak*: sinek, *oçil*: bit.¹⁹

Ulu Aynakün Ayt (Ulu Cuma Günü Söyle'necek dua'): *Yalğız toyğan oğul da sçz, ki hıyını adamlar üçün boyunga kötürdüng borçsuz, bizni azad et Biy şayavatlı yanar sönmegen ottan yalbarmahı bile anangning holthası bile da seningdir haybat tiyğisiz de uçsuz.*²⁰

¹⁶ Garkavets, a.g.e., s.31.

¹⁷ Garkavets, a.g.e., s.37.

¹⁸ Garkavets, a.g.e., s.269.

¹⁹ Garkavets, a.g.e., s.270.

²⁰ Garkavets, a.g.e., s.290.

Bayram Kün Ayt (Bayram Günü Söyle'necek dua'): *Ki turdung ölüden sindıryalading eşiklerin tamuhnung azadlıh berding canlarga ki Atamdan beri anda ediler bizge yarlığa yazıhlularga da bağışla ülüş ariler bile da turğuzgin artarlar bile.*²¹

Tügellendi alğış bitiki tvagankning Ermeni hisebine 1075 sinde mayısning 19unda padşahlığına Nemiç ulusunung üçüncü Zigmundnung gatu-yu gosluhuna Yaretagan cinsining Ecmiyacinning atorunda deer Melkiseet gatuğigosnuning haysı ki bu zamanda kendi harlılı bile keldi hutlu Ilov şaherine 5 ahraş bile 2 hapeya bile barça kahanalıh da sargawaklar bile da joyovurt barı igitler bile harşısına çıhip habul ettiler.

Yazıldı bu bitik şehere padişahning Ilovda holu aşıra yazıhlı Misko Sargawak, Murad oğlu Zamoşça şeharinden holthasına mengermehine baron Agopça Şeçov erespohanın oğlu pan Vartanın hızına panna Zofiya haysı ki ulu sövük da halae meni da yesir etip fikirimni yürütiyir. Suhlançımdan yazıhning kiltki de mashara etip meni duşmanlarıma benim evet sensen Biyim baröadan huvatlisen, huthar meni zera seningdir haybat mengi mengilik amen.²²

İTALYA

Ermeni Mhitar Kongrasyonu, Venedik, Evliya Lazar Yarımadası

Sanlıdırlar zağalsızlar yollarında da haysıları barırlar oreenkine Eya-mizming. San kimler tergerler tanıhlıhın aning tügel yürekleri bile kendilerinin holgaylar anı. Dügül ki bunlar hılınrlar töresizlikni yoluna aning bargaylar. Sen simralading simarlaganını sening sahlama mana asrı. Sen eger ongarılma edi manga yollarım benim sahlama manga toğruluhungnu sening. Ol vahtta men uyalma edim ki sahtlanmamanga simarlaganına sening. Tapunıyım sanga biz toğruluhu bile yürekimning benim neçik umsandım könlü künetoğruluhungnung sening. Könlüküngnü sening sahladım hoymagın çah mengilik.²³

1615 Okosdos 31. kiçaynakün. Tatar Hanı asrı köp adam bile kirdi Nemiç vilayetine Okrayına bile da ketti çah İlovga yuvuh da haytır keldi Kamenes tibine Doluşka yanına qoşun hoydu da barça salalarını da humnalarını da tüzde biçenlerni küvürdü. Evet şeherden pehota aleyje özge ohvatnıylar -Neçik Ermeni, Alay Nemiş, Orus- çıhip birgelerine potukacca boluy ediler aleyje toptan haladan da şeherden üstlerine uruy ediler. Haysı da keldiler şehar tibine aş zamanına da ruşicca boldular yarımke-

²¹ Garkavets, a.g.e., s.290

²² Garkavets, a.g.e., s.295.

²³ Garkavets, a.g.e., s.427.

*sede da barıp Turlunu keçtiler Hotin tibine. Evet asrı ulu doyumluh şı-hardılar birgelerine.*²⁴

1615 sebdember ayına. Olah viliyetine boyarlar povstat ettiler kendi biyleri üsne Tomşaning da kliyir ediler kendin öldürmege nede ki Tomşa Posterejicca bolup da ol boyarlarnı zevşistkim tiri tuttu, da bu çöriüvlerin hırdı da haysı boyarnı hazuhka urdu, haysın suvda boğdu Nede ki ol zaman anda rast keldi Asta Beedros deer Kirkor oğlu haysi ki elçi edi ce-sardan da korol'dan Tomşaga, tedi anı da birgelerine keçe bile suvda boğdurdu.

1615 Hogdemper 2. Bir hayduknu hatunu bile hazuhka urdular hotin yoluna haysılarında ki çasut bitikleri tapıldı yanlarına Olah biyinden Tomşadan.

1615. noyemper 1 ine Knaz Vişnoveckiy da Knaz Korickiy Baja Yere-miy biyning kiyövleri kirdiler Olah ulusuna çeriüv bile haysı ki eltiler Olah biylihine Yeremiyning oğlun Aleksandırnı nede ki biy Tengri boluş-kay kendilerine.²⁵

HOLLANDA

Leiden Üniversitesi Kütüphanesi, Leiden:

Vay manga, vay men köryazılığa ki ne cuvap bersermen Tengrining horhulu yarğusuna

Da hali umsanıp Tengrige da aning yetövsüz şağavatına aytırmen me-nim yaman yazılırlarımı bu surp yuhovnung içine Tengrinin alnına da surp asduacacinning da parça arilerning köktegilerning da yerdegiler-ning da benim din atamning alnına barça yazılırlarımı aytırmen haysi ki hilinipmen canım tenim bile da barça sağışlarım bile da sözlerim bile da erkli u erksiz bilgenim bile da bilmegenim bile kündüz u keçe eger yuhla-ganda eger ayah bolganda.

Yazılımlen 5 seziklikim bile 6 teprenişim bile 12 gövdem bile 365 bo-yunlarım bile Meğa Tengrigé. Yazılımlen közlerim bile hamaşa bahıp özgelerning süretine suhla-nırmen hatunga hız oqlanga özgening tirlikine közüm bile köriüp esim bile suvlanıpmen da ne ki köz yazılı bar barçanı hılınıp men meğa Tengrige. Yazılımlen hulahlarım bile Tengrinin buyru-ğun işitme erinipmen yohe-se hulah hoyupmen tiyişsiz sözlerge yaman ögütke panpas etmehni çihaga bermehni yergesiz geleçilerni yaman sözlerni hulah hoyupmen da ne ki hulah yazılı bar barçanı hılınıpmen

²⁴ Garkavets, a.g.e., s.537.

²⁵ Garkavets, a.g.e., s.537.

*mağa Tengrige. Yazıhlımen ağzım u tilim bile boş sözlerni sözlepmen yalğangi aytırmen panpas etipmen...*²⁶

POLONYA

Eski Kararnameler Genel Arşivi, Varşova:

1675 yılında yapılan bir evlilik akdi. Kopyası ele geçirilememiştir.

Zamoysk Ailesi Malikanesi Arşivi, Varşova:

Köpten neçe kez ağzıdan kledim holma biylikingizden yüzüm keltirmedi na hali körüyirmen tek gıvalt şeherde nedostatok her nemedan da zlaşça ötmekten utru tek holarmen biylikingizden neçik benim şahavatlı dostumdan ki manga dohodit etkeysiz da simerlegeysiz klese bir korec arış na pitil neni biylikine yügünüp tolermen dostluh için Biy Tengriden holarmen kimsem yoh sizden başha ratunekge Melnik sumarlaptır manga komaraga yohtur materiya tapulur baryoqtur cokolvek holarmen ziyansız nasip bolsa tangda klermen ketmege Vepreçge bahmaga ne de kerek ese körmege yuz koriyermen hayır ola amen

Biylikingizning dostu hem hulu

*Tobias Bogdanoviç şvager.*²⁷

Tobias Bogdanoviç'in mektubu (17. yy. başlangıcı), Varşova

Biy Tengri biylikine da sövüklü övdeki dostunuz bile köp ömürde sağlık bergey köp zamanganca amen.

*Köpten neçe kez ağzıdan kledim holma biylikingizden yüzüm keltirmedi na hali koruyirmen tek gıvalt şeherde n edostatok her nemedan a zlaşça ötmekten utru tek holarmen biylikingizden neçik benim şahavetli dostumdan ki manga dohodit etkeysiz da simerlegeysiz klese bir korec arış na pitil neni biylikine yügünüp tolermen.*²⁸

Polonya Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Varşova:

1657 yılında yazılmış 26 vaaz, 101 sayfa. Viyana'da saklanmaktadır. 2 Vaaz ve 1 tövbe duası Tryjarski tarafından 1977'de yayınlanmıştır.²⁹

Ossolinskih Milli Enstitüsü Kütüphanesi, Brotslav:

Dağı da ne için emdi kledik yazmaga törelerni ya ne sebepten teprendi esimiz bu işke.

²⁶ Garkavets, a.g.e., s.671.

²⁷ Garkavets, a.g.e., s.675-676

²⁸ Garkavets, a.g.e., s.675.

²⁹ Garkavets, a.g.e., s.676.

Eger ki yazdıq ese evegide ki kerekimiz düğül edi yazgan töre berilmege Tengriden yohsa köp kez eşittik panpas özge milletten ki yohtur k'risda'nlarda töre. Kim ki munu aytır bilmestir ari bitiklarning küçünü muningki yaman sayıştan 2 türlü yamanlıh toğar 1. ya sağışlar edi ki töreni hoygan essiz edi 2 ya klemes edi ki könülük bolgay edi ademiler arasına dünyada

2 inçi ki ol biliklikni ki tarbiyatımızdan bar edi, yamanlıh söndürdü da tügal yaratılğan ademini yarımđıh etti da sövükni u şağavatnı körelmesizlik haranel etti.³⁰

Ossolinskih Milli Enstitüsü Kütüphanesi: Brotslav:

Zoyta urum tanıh Tavit Caug oğluna

Bedroska tanıh Nigol Ergen

Kirkorga Anguryalı

Curumlar zalojoniy halaga Ermeni yihövine da ağalarga

Panna Mayram marabed plenipolent pan Yakupnu hardaşın

Prokop tanıhlar vivedit etti pan Seferge harşı

Pan Kaspär yazıldı borç ağalarga sirotalarning deer Simonnung³¹

Milli Müze Kütüphanesi, Çertırskih Bölümü: Krakov

Başı ve sonu olmayan, Luvov'da 1575 yılında yazılan Ermeni takvimiyle dua kitabı.

Parki Parcuns Asduacoy Tatarça

Haybat biylikke Tengrige eminlik dünyaga da biyentçilik ademilerge algış sanga biylikke algışlısen Biy Tengrimiz bizim.

Algışlar biz da ögerbiz seni Biy tapunurbiz da yerni öper biz sanga haybatlarbiz seni şükürlübiz Biy biz sening ulu haybatıng için

Biyi da hanı ari köknüing Ata Tengri barını tutucı biy da oğlu Atanıng yalgız Jısus Krisdos

Da ari Oğlu Biy Tengri hozusu Tengrining da Oğlu Atanıng ki alding bizimkin ari goystan yargılading da keterding yazıhını dünyadan yopsun holthamıznı bizim

Ari ki oturup sen ong yanına Atanıng yarlıga bizge. Zera sen yalgız arisen yalgız biyiklengeng Biyimiz bizim Jısus Kristos Biy da Ari Can da haybat Ata Tengrige amen.

³⁰ . Garkavets, a.g.e., s.679.

³¹ Garkavets, a.g.e., s.770

Her sahat algışlarbiz seni da mahtarbiz ari atıngı sening mengilik da mengi mengilik

Arzani et Biy bögüngi künnü eminlik bile da yazıhtan başha sahla bizni

Algışlısen Biy Tengri atalarımızang bizim ogövlü da haybatlıdır ari atıng sening mengilik amen

Algışlısen Biy övret menga aruvluhungu sening

*Biy umsa boldung bizge cinstan cinsga*³²

Milli Müze Kütüphanesi, Çertırskih Bölümü, Krakov:

Luvov'da 1575 senesi, mütercimi ve düzenleyicisi belli olmayan 260 sayfa. Ermenice ve Kıpçak Türkçesi ile yazılı şiirler içermektedir. Lazar'ın oğlu Stephan için hazırlanmıştır.

Ermeni tvaganing 1024-ine latin tvaganing 1575-ine frank ayına yuliste tugellendi bu Sağmosaran İlah ulusuna İlov şehrine holthasına pan Lazar oğluna pan Stephanos eres pohanga sağlıh bile menergey amen...³³ Sövdüm ki işitkey avazın algışımning benim aşahlattı hulahın kensining manga da men künlerimni benim sarnadım alınna. Çovrelediler meni inçhamahları ölümniing da prihodası tamuhnung taptılar meni. Tarlıhı da küçnü taptım da atın Eyanızning sarnadım, E, Biy huthar boynumnu yarlıgavuçı Tengrimiz bizim yarlıha da sahla oğlanlarngı Biy. Men aşah boldum da Biy tirgizdi meni hayt boyum benim tınclığımga sening zera Biy buluştu manga. Huthardı boyumnu olumden kozlerimni yaştan da ayahlarımni tayılmahtan biyençli bolgaymen alınna Eyemizniğ ulusuna tirilerning³⁴

Yagelonskiy Üniversitesi Kütüphanesi, Krakov:

500 yıllık Ermeni kronolojik tarihi-takvimi, Luvov'da 1592 tarihinde yazılmış 173 sayfadır. Ermenice ve Kıpçak Türkçesi ile yazılmıştır. Rozko (1957); Levicki, Kohnova (1957); Tryjarski (1968) üzerinde çalışmıştır.

Açıs yazov be tvagan bile sanavın sıra bile taparsen ol yılning açılıç yazovun da kethoyası üstüne Çırıhusdır da hızıl bile yazgan dohlarınaçtır. Başlandı sanga barça yahşı iş ne türlü ki tatar hanları kelip baş endirdiler Kırısdosga da sövündüler alay je sen sövünsersen barça işinge ne ki tutşang.³⁵

³² Garkavets, a.g.e., s.775.

³³ Garkavets, a.g.e., s.801.

³⁴ Garkavets, a.g.e., s.852.

³⁵ Garkavets, a.g.e., s.865

M. Levitskiy Ahfadı Z. Abragomoviç Özel Koleksyonu, Krakov:

1625-1630 yıllarında Luvov'da 480 sayfalık, 140 materyal içeren koleksiyondur. Levicki (1956); Levicki, Kohnova (1957); Daşkeviç (1969, 1977); Daşkeviç-Tryjarski (1979) üzerinde çalışmıştır.³⁶

ROMANYA

Bölgesel Tarih Müzesi, Gerla:

1638 yılı Kamenets-Podolskiy'de yazılmış kronolojik tarih ve kilise ilahileri. Kolancan üzerinde çalışmıştır (1969).

Bu barzadumar asrı mahtovlu kereklidir da körklü da her yılda bolgannı ne ki bar kendinde tapıvıyır da barça nemeni açih körgüzütyür

Ewtnerreagdan başlanır Frank ayları bile işlenir Cnunt Pargentakına dire yılı tügenlenir yeni baştan başlanır

İmazdunklar yasap tüzüp tüzüptürler inci kibik bozuvsuz çah Biy Tengrining kelgenine dire mengi mengilik

Kim ki hullangay da işletkey bunu yazganrı da yazdırganrı angmaga arzani etkey bir 'Hayr meryergins' bile

A Biy Tengri de anı kendi yarlıgamahı bile anggay amen

Yazıhlı yazgan bu bitikni Aksent der Krikor awakereç oğlu

*Yazılı tvaganning 1087-sine.*³⁷

RUSYA

Saltıkova-Şedrina Devlet Kütüphanesi, St. Petersburg:

1620 yılında 610 sayfalık Kıpçak Türkçesiyle kronolojik takvim. Abdullin (1971) ve Garkavets (1993) üzerinde çalışmıştır.

*Men yazıhlı arzanisiz Yagop babas der Krikor awakereç oğlu da tornu der Yovannes awakereçning yazdım bu yaysmawurknu kensi huvatıma da hudretime kore klese barçasından alçah da kereksiz da biyliktsiz edim yazıçılıhta evet bu hadarga hudretsizliğime kore çalışıp bu ari bitikke da çıhtım başka umsanıp Biy Tengriğe da ongarmahı aşıra Ari Can Tengrinig zera bilmelidir ki köp zamandan beri asrı suhlanç da küsenç edih yangi orinag jaşmawurkka hayısı ki 300 yıldan beri artih eksik neça ki Kamenets şehrinde Ermenilik tohtalıp edir havuz yangi orinag ...*³⁸

³⁶ Garkavets, a.g.e., s.865.

³⁷ Garkavets, a.g.e., s.866.

³⁸ Garkavets, a.g.e., s.867.

Ermenice-Kıpçakça Sözlük, St. Petersburg: 1646 yılında 140 sayfa Luvov'da yazılmıştır. Üzerinde Tryjarski (1968-1972) ve Garkavets (1993) çalışmıştır.

Abba: ataning alhışı

Abana: atalarning atası, sarkisde

Korebiskobos: arhidiyakon

Korem: haşıyırmen

Korkel: farahlanma

Goh: basa-basa ya basılğan

Hağuç: ferahlandı

Armat: tamur³⁹

Dua Kitabı, St. Petersburg: 1697'de, Ermenice-Ukrayince ve Kıpçakça. 306 sayfadır. Abdullin (1974) ve Garkavets (1993) üzerinde çalışmıştır.

Bundan songra aytkın bu algışnı haysı ki aytıptırlar 3 igitler yalan ot-nung içine haçan ki saldı kensilerin Napokotonosor padşah haysı ki övre-nip alardan biznim surp yuhovumuz her küin etrerek sarnıyır bar yurekten bu alhışnı Oğul Tengrige harşı haysı ki dir bu türlii

*Bunu ayt haçan ki ari hanın kütürse kahana.*⁴⁰

UKRAYNA

Ukrayna Devlet Merkez Tarih Arşivi, Kiev:

1572, 1573, 1575, 1577, 1579, 1624 yıllarına ait çeşitli yazmalar mevcuttur. Bunların üzerine Andreyaşev (1929), Grigaryan (1964), Daşkeviç (1969) ve Garkavets (1993) çalışmışlardır.

*Tvaganing 1026 yulisnig 15 yihkün voytluhuna Milkoning huvga tuttu-lar Stasnı mesta oğlanın berserler kensine yıldı 14 fli bu yılning yalın aldı Stas 14 flini tügel.*⁴¹

Boldı tvaganing 1034 okozdosnung 18 voytuluhuna Holubnung da tü-gel toreçilerning keli Todorka der Harbey oğlu Kefeli da an içti Biy Tengrige da boldu inamlı poddaniyi Şdefannos padşahning aning biylikining a tutunduğu ki antina osit etkey ne ki yergesidir yazovuna köre da barça kelişlerin torening bermege da posluşenstvo etmege törege harşı

³⁹ Garkavets, a.g.e., s.868-869

⁴⁰ Garkavets, a.g.e., s.869

⁴¹ Garkavets, a.g.e., s.872

*bolmahtan başha. Haysı antni visluhat etti ramenāsından anıng biyliki-ning pan starostaning urojonny pan Visenti Volski.*⁴²

Ukrayna Devlet Merkez Tarih Arşivi, Luvov:

1627 yılında yapılan anlaşma metni. 73 satır. Daşkeviç (1977) Tryjarski (1969) Garkavets (1980 – 1993) üzerinde çalışmıştır. Bu arşivde bulunan 22 adet belgenin mikrofilmleri kendi özel arşivimizdedir.

*A dağın artık beklili için bu benim obligaciyama bastırdım kensi yebisgoposagan möhürümnü da kensi vlasnu holüm bile sogoragan hızıl yazov bile podpisat ettim boldu İlovda yogarı yazılğan zamanda tvaganıng 1076-sında abrilning 26-sına yebisgopos Negoğos arkebisgopos Lova atorojin jaray Yisusi Krisdosi.*⁴³

Ukrayna Milli Bilimler Akademisi:

1654 yılında Kıpçak dilinde yazılmıştır. 119 satırdır. Daşkeviç (1977) Garkavets (1980 – 1993) üzerinde çalışmıştır.

Boldu duhovny Ermeni töresinde İlov şehrinin anno 1654 Diye 28 marci

*Büğüngi künnü turup obliçne zupelny duhovny uradnung alnınga İlov şehrining Ermenilerinin slavetna pani Anna baron Şimko Varteresoviç ereçpohan hızı singarı uçmahlı canlı pan Zadik Yakup oğlu Maçukoviçning tul pozostaliy kum asistenciya zacne slavny pan Haçko İvaşko oğlu Liskoviçning.*⁴⁴

Luvov Devlet Üniversitesi Bilimler Kütüphanesi, El Yazmalar Bölümü:

1669 yılında Kıpçak Türkçesiyle yazılmış 53 satırlık mirasname olup Daşkeviç (1977) Tryjarski (1978), Garkavets (1980 – 1993) üzerinde çalışmıştır.

Boldı tvaganıng 1118-ine tegdemperning 8-ine hankün.

Afektaciyası üsne üçiviy Kirkornung Simon Harahaş oğlunun atı bile üççiva Zosaning Simon Harahaş hatnıning tulnung kensi togma anasıning na ten ças zabun yatkaning instançiya etken slavetni pan Lukas Haçko oğlu na ten ças voyt Ermeni töresining Kamenec şehrining slavetniylar bile baron Murad der Zakariya oğlu erespohan Vartan Kirkor oğlu Hocig Holup oğlu Murat Sefer oğlu Şimko Sergi oğlu Zadik Milko oğlu Asvadur Ovanes oğlu Ovanes Bobrikoğlu kensi ant içken

⁴² Garkavets, a.g.e., s.872

⁴³ Garkavets, a.g.e., s.958

⁴⁴ Garkavets, a.g.e., s.971.

*kolegalları bile ziydit bile etti hatna manovana Zosaning haysı lubo teni üsne zabun yednak ahılında tügel doskonalı....*⁴⁵

Luvov Devlet Tarih Müzesi:

1609 yılında Kıpçak Türkçesiyle yazılmış mektup. Abdullin (1973), Daşkeviç-Tryjarski (1973), Garkavets (1993) üzerinde çalışmıştır. Bu metnin mikrofilmli kendi özel arşivimizde mevcuttur.

Tengri köknü tüzgen yerni tohtatkan ya seni közetken yamandan sahlagan közetüçingi sening yuhu yengmez zera bahuçin sening cirim etmez

*Güneşning isisi kündüz hızırmas da ne keçe aynıng sovuhu ötmez ya-saldı şağavatından Biy Tengrining tvaganın.*⁴⁶

FRANSA:

Fransız Milli Kütüphanesi, Paris:

Zakari oğlu olan Papaz Kaspar'ın dua kitabı. 1636 yılında Luvov'da kaleme alınmıştır. Baş tarafı noksandır. Deny (1957) eser üzerinde çalışmıştır.

Tvagan uçka dek 1085

*Ey algışını ohuçılar holarmen Krisdos için arzani algışını da sizing men arzanisiz Kasparnı unutmanız.*⁴⁷

Bundan başka Paris Fransa Milli Kütüphanesinde 1654-1671 yılları için dini takvim (1653) , Anayasa kitabı (1568) Papaz Agop ve Aksent kardeşlerin kitabı (1610-1652),

KAYNAKLAR

Abbasov, İsrafil, "Ermeni Elifbası ile Yazıya Alınmış Azerbaycan Dastanları ve Dastan Şe'irleri", *Azerbaycan Şifahi Halg Edebiyatına Dair Teđkikler-7*, Bakü 1987.

Cuha, İvan, *Odissea Mariupolskih Grekov*, Vologda 1993.

Garkavets, Aleksandır Nikolayeviç, *Kıpçakskoye Pismennoye Naslediye*, C.1, Almatı 2002.

---, *Turkskiye Yazıki na Ukraine*, Almatı 1996.

⁴⁵ Garkavets, a.g.e., s.972.

⁴⁶ Garkavets, a.g.e., s.973.

⁴⁷ Garkavets, a.g.e., s.975.

- Grunin, Timofey İvanoviç, *Pronavoznaydeni Polovetski Dokumenti*, 1930.
- Gülensoy, Tuncer, *Türkçe El Kitabı*, Kayseri 1994.
- Küçük, Abdurrahman, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara 1997.
- Özkan, Nevzat, *Türk Dünyası*, Ankara, 2001.